

O'SMIRLARDA IJTIMOIIY TARMOQLARDAGI YOLG'ON AXBOROTNI QABUL QILISHGA MOYILLIKNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Xudoynazarov Beknazar Jumanazar o'gli

Qo'qon DU magistranti

Xudoynazarovbeknazarb20011204@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'smirlar orasida ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan yolg'on axborotni qabul qilishga moyillikning psixologik determinantlari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqot nazariy-metodologik yondashuv asosida olib borilib, o'smirlik davrining kognitiv, emotsional va ijtimoiy xususiyatlari yolg'on axborotni qabul qilish mexanizmlari bilan bog'liqlikda o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, tanqidiy fikrlashning yetarli rivojlanmaganligi, emotsional reaktivlikning yuqoriligi hamda ijtimoiy identifikatsiya ehtiyoji o'smirlarning axborotni selektiv qabul qilishiga va manipulyativ kontentga nisbatan zaiflashuviga olib keladi.

Kalit so'zlar: o'smirlik, yolg'on axborot, kognitiv og'ishlar, media savodxonlik, ijtimoiy identifikatsiya, tanqidiy fikrlash.

Kirish

Zamonaviy axborot jamiyatida ijtimoiy tarmoqlar asosiy kommunikativ platformaga aylangan bo'lib, ular orqali uzatilayotgan ma'lumotlarning haqqoniyligi masalasi dolzarb ilmiy muammolardan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, o'smirlar kabi psixologik jihatdan shakllanish jarayonida bo'lgan guruhlar uchun yolg'on axborot (fake news)ning ta'siri chuqur va uzoq muddatli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Mazkur muammo nafaqat individual kognitiv jarayonlar, balki ijtimoiy-psixologik mexanizmlar bilan ham bevosita bog'liqdir.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, insonning axborotni qabul qilish jarayoni ratsional emas, balki ko'pincha kognitiv soddalashtirish mexanizmlari orqali amalga oshadi. Xususan, D. Kahneman tomonidan tavsiflangan "tez fikrlash" (System 1) modeli asosida individlar tezkor va avtomatik qarorlar qabul qiladi, bu esa axborotning chuqur tahlil qilinmasligiga olib keladi. Shu bilan birga, tasdiqlash og'ishi (confirmation bias) fenomeni shaxsning mavjud e'tiqodlariga mos keladigan ma'lumotlarni qabul qilishga moyilligini kuchaytiradi. Bu jarayon ayniqsa o'smirlik davrida yaqqol namoyon bo'ladi, chunki bu davrda individning identiteti hali barqaror shakllanmagan bo'ladi.

O'smirlik davrining psixologik xususiyatlari mazkur muammoni tushunishda markaziy o'rin egallaydi. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko'ra, o'smirlar formal-operatsion bosqichga o'tish jarayonida bo'lsa-da, ularning abstrakt fikrlash qobiliyati hali to'liq shakllanmagan bo'ladi. Bundan tashqari, neyropsixologik tadqiqotlar prefrontal korteksning yetilmaganligini ko'rsatadi, bu esa impulsiv qarorlar qabul qilish va axborotni tanqidiy baholashdagi qiyinchiliklarga sabab bo'ladi. Shu

nuqtai nazardan, o'smirlar ko'proq emotsional va sensatsion kontentga moyil bo'lib, uning haqqoniyligini tekshirishga kamroq e'tibor qaratadi.

Mazkur tadqiqot nazariy tahlil metodiga asoslanib, mavjud ilmiy manbalarni umumlashtirish va taqqoslash orqali amalga oshirildi. Tadqiqot doirasida o'smirlarning media iste'moli, kognitiv jarayonlari va ijtimoiy xulq-atvori o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik kompleks tarzda o'rganildi. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarning algoritmik xususiyatlari va ularning foydalanuvchi psixikasiga ta'siri ham tahlil qilindi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlarning o'ziga xos mexanizmlari o'smirlarning axborotni qabul qilishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Algoritmik filtrlar (filter bubbles) foydalanuvchiga uning qiziqishlariga mos kontentni taklif etib, alternativ nuqtai nazarlarning cheklanishiga olib keladi. Natijada, o'smirlar bir tomonlama axborot muhitida qolib ketadi va bu esa ularning kognitiv moslashuvchanligini pasaytiradi. Bundan tashqari, ijtimoiy tasdiq mexanizmlari — “like”, “share” va izohlar soni — axborotning ishonchlilik indikatoriga aylanadi. Bu esa obyektiv haqiqat mezonining subyektiv ijtimoiy mezon bilan almashinishiga olib keladi.

Emotsional faktorlar ham muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qo'rquv, g'azab yoki hayrat uyg'otuvchi axborotlar tezroq tarqaladi va kuchliroq esda qoladi. O'smirlar esa emotsional jihatdan yuqori reaktivlikka ega bo'lganligi sababli, bunday kontentga nisbatan sezgirroq bo'ladi. Emotsional qo'zg'alish holatida esa tanqidiy fikrlash darajasi pasayadi, bu esa yolg'on axborotni filtrsiz qabul qilish ehtimolini oshiradi.

Ijtimoiy identifikatsiya jarayoni ham ushbu fenomenni tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Bandura va boshqa ijtimoiy o'rganish nazariyasi vakillarining fikriga ko'ra, individlar o'zlariga muhim bo'lgan guruhlarining xulq-atvorini takrorlashga moyildir. O'smirlar uchun tengdoshlar guruhi va onlayn hamjamiyatlar katta ahamiyatga ega bo'lib, ular orqali shakllanadigan “kollektiv haqiqat” ko'pincha individual tahlil o'rnini egallaydi. Natijada, guruh tomonidan qo'llab-quvvatlangan yolg'on axborotlar ham tanqid qilinmasdan qabul qilinadi.

Media savodxonlik darajasi esa himoya omili sifatida namoyon bo'ladi. Media savodxonligi yuqori bo'lgan o'smirlar axborot manbalarini tekshirish, fakt va fikrni ajratish, manipulyativ texnikalarni aniqlash qobiliyatiga ega bo'ladi. Aksincha, bu ko'nikmalar rivojlanmagan bo'lsa, individ axborot oqimida passiv iste'molchiga aylanadi.

Yuqoridagi tahlillar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, o'smirlarning yolg'on axborotni qabul qilishga moyilligi ko'p omilli psixologik jarayon bo'lib, unda kognitiv rivojlanish darajasi, emotsional holat, ijtimoiy muhit va media savodxonlik o'zaro integratsiyalashgan holda ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, tanqidiy fikrlash kompetensiyasining yetarli darajada shakllanmaganligi asosiy xavf omili sifatida ajralib chiqadi.

Mazkur muammoni kamaytirish uchun ta'lim tizimida media savodxonlikni rivojlantirish, tanqidiy fikrlashni shakllantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlarni joriy etish, shuningdek, ota-onalar va o'qituvchilarning raqamli muhitdagi nazorat va

yo'naltiruvchi rolini kuchaytirish zarur. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar platformalarining o'zida ham axborotning haqqoniyligini tekshirish mexanizmlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, yolg'on axborotni qabul qilish jarayoni faqat individual kognitiv xatoliklar bilan cheklanmaydi, balki metakognitiv nazoratning yetishmasligi bilan ham bevosita bog'liqdir. Metakognitsiya — bu shaxsning o'z fikrlash jarayonlarini anglash va boshqarish qobiliyati bo'lib, u axborotni tanqidiy baholashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. O'smirlik davrida metakognitiv strategiyalar endigina shakllanayotgan bo'lgani sababli, ular ko'pincha “bilaman deb o'ylash” (illusion of knowledge) holatiga tushib qoladi. Bu esa yuzaki tanish axborotni chuqur tushunilgan deb noto'g'ri baholashga olib keladi.

Mazkur jarayonni tushuntirishda “kognitiv yuklama” (cognitive load) tushunchasi ham muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy tarmoqlarda axborotning ortiqcha va uzluksiz oqimi o'smirlarning kognitiv resurslarini haddan tashqari band qiladi. Natijada ular axborotni tizimli tahlil qilish o'rniga, soddalashtirilgan qaror qabul qilish strategiyalariga murojaat qiladi. Bu esa yolg'on axborotning “ishonchli” ko'rinishiga xizmat qiluvchi tashqi belgilar — vizual dizayn, mashhurlik darajasi yoki muallifning obro'siga haddan tashqari tayanishga olib keladi.

Shuningdek, “axborot kaskadi” (information cascade) fenomeni ham o'smirlarning xulq-atvorida muhim rol o'ynaydi. Bu holatda individlar mustaqil tahlil o'rniga boshqalarning qarorlariga ergashadi. Ijtimoiy tarmoqlarda bu “trend”, “viral kontent” va ommaviy ulashishlar orqali namoyon bo'ladi. O'smirlar uchun ijtimoiy maqbullik (social approval) yuqori ahamiyatga ega bo'lgani sababli, ular ko'pchilik tomonidan qo'llab-quvvatlangan axborotni avtomatik ravishda to'g'ri deb qabul qiladi.

Bundan tashqari, zamonaviy tadqiqotlar yolg'on axborotning neyropsixologik ta'sirini ham ko'rsatmoqda. Sensatsion yoki emotsional jihatdan kuchli axborotlar amigdala faoliyatini faollashtiradi, bu esa tezkor emotsional reaksiyani yuzaga keltiradi. Shu bilan birga, analitik fikrlash uchun mas'ul bo'lgan prefrontal korteks yetarli darajada faollashmaydi. Natijada, emotsiya va impuls asosidagi qarorlar ustunlik qiladi. O'smirlarda bu tizimlar o'rtasidagi muvozanat hali barqarorlashmagan bo'lgani uchun, ular emotsional manipulyatsiyaga nisbatan ayniqsa sezgir hisoblanadi.

Yolg'on axborotni qabul qilishda lingvistik va diskursiv omillar ham muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oddiy, tushunarli va qat'iy ohangda yozilgan matnlar ko'proq ishonch uyg'otadi, hatto ularning mazmuni noto'g'ri bo'lsa ham. O'smirlar esa murakkab va noaniq ifodalangan ilmiy axborotga nisbatan oddiy va emotsional kontentni afzal ko'radi. Bu esa manipulyativ diskurslar uchun qulay sharoit yaratadi.

Shu o'rinda, “post-haqiqat” (post-truth) fenomenini ham hisobga olish zarur. Zamonaviy axborot makonida obyektiv faktlardan ko'ra, shaxsiy e'tiqod va emotsiyalar muhimroq ahamiyat kasb etmoqda. O'smirlar esa identitet shakllanish bosqichida bo'lganligi sababli, ular uchun “haqiqat” ko'pincha subyektiv tajriba va guruhga mansublik hissi bilan belgilanadi. Natijada, faktik aniqlik emas, balki “mening fikrimga mos keladimi?” degan mezon ustuvor bo'lib qoladi.

Empirik kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanadigan o'smirlar orasida quyidagi xatti-harakatlar tez-tez uchraydi:

Axborotni sarlavha asosida baholash

Manbani tekshirmasdan ulashish

Vizual kontentga haddan tashqari ishonish

Mashhurlar fikrini ekspert fikri bilan tenglashtirish

Bu xatti-harakatlar informatsion gigiyena yetishmasligidan dalolat beradi.

Biroq, mazkur muammoni faqat o'smirlarning individual kamchiligi sifatida talqin qilish bir tomonlama yondashuv bo'ladi. Chunki ijtimoiy tarmoqlar arxitekturasida ham bu jarayonni rag'batlantiradi. Platformalar foydalanuvchi e'tiborini maksimal darajada ushlab turishga yo'naltirilgan bo'lib, ko'pincha sensatsion va bahsli kontentni ustuvor tarzda targ'ib qiladi. Bu esa yolg'on axborotning tarqalish ehtimolini oshiradi.

Shu nuqtai nazardan, muammoni hal qilish kompleks yondashuvni talab etadi. Birinchidan, ta'lim tizimida tanqidiy fikrlash va metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilishi zarur. Bu nafaqat axborotni tahlil qilish, balki o'z fikrlash jarayonini nazorat qilishni ham o'rgatadi. Ikkinchidan, media savodxonlik dasturlari amaliy ko'nikmalar — faktcheking, manba tahlili, manipulyatsiya texnikalarini aniqlash — asosida qurilishi lozim. Uchinchidan, psixologik jihatdan o'smirlarda emotsional regulatsiya ko'nikmalarini shakllantirish muhim, chunki emotsional barqarorlik tanqidiy fikrlashning asosiy shartlaridan biridir.

Yakuniy tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'smirlarda yolg'on axborotni qabul qilishga moyillik tasodifiy emas, balki rivojlanish psixologiyasi, ijtimoiy muhit va raqamli texnologiyalar o'zaro ta'sirining natijasidir. Shu sababli, mazkur muammoni hal qilishda faqat axborotni filtrlash emas, balki shaxsning o'zini rivojlantirish — ya'ni ongli, tanqidiy va mustaqil fikrlovchi individni shakllantirish — ustuvor vazifa sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*.
2. Piaget, J. (1952). *The Origins of Intelligence in Children*.
3. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*.
4. Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science*.
5. Livingstone, S. (2004). Media literacy and the challenge of new information technologies.
6. Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). Information disorder.
7. Flavell, J. (1979). Metacognition and cognitive monitoring.

